

4. Голос України. – 1991. – 27 серпня.
5. Там само.
6. Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств / гл. ред. И.М. Коротченя. – М., 1996. – 237с.
7. Голос України. – 1991. – 20 грудня.
8. Красная звезда. – 1992. – 7 января.
9. Там же.
10. Там само. – 9 января.
11. Там само. – 21 января.
12. Вальтер Ф. Военно-политические и военно-промышленные аспекты внешней политики Москвы // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. – К., 2002. – С. 38 – 47.
13. Красная звезда. – 14 января.
14. Там же. – 21 января.
15. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей // Голос України. – 1992. – 10 січня.
16. Военное сотрудничество. Сборник основных документов в области военного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств.
17. Голос України. – 1991. – 18 января.
18. Там само. – 1992. – 2 квітня.
19. Красная звезда. – 11 апреля.
20. Там же.
21. Голос України. – 1992. – 25 серпня.
22. Красная звезда. – 19 апреля.
23. Российская газета. – 1992. – 9 мая; Красная звезда. – 9 мая.
24. Вальтер Ф. Военно-политические и военно-промышленные аспекты внешней политики Москвы // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. – С. 3.
25. Красная звезда. – 19 мая.
26. Там же. – 23 мая.
27. Квасов А. Избавление от «комплекса неполноценности» // Независимая газета. – 2000. – 17 февраля.
28. Бендиктов М., Хрусталева Е. Интеграция военной индустрии стран СНГ // Международная экономика и международные отношения. – 1998. – № 12. – С. 135 – 148.
29. Россия сегодня. Политический портрет, 1985 – 1999 гг. Сборник документов / отв. ред. Б.И. Коваль. – М., 1991. – С. 11.

Галина Фартучна
(м. Київ)

СТУДЕНТИ МІСТА КИЄВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1900 – 1917 РР.): ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано вплив політичної кон'юнктури у різні періоди історії на характер і зміст вивчення студентського руху в Києві на початку ХХ ст.

Проанализировано влияние политической конъюнктуры в разные периоды истории на характер и содержание студенческого движения в Киеве начала ХХ в.

Постійним учасником суспільно-політичного процесу виступає молодь. У свою чергу в авангарді його знаходяться студенти, як більш (порівняно з молодими робітниками чи селянами) освічені, свідомі, політично активні й організовані особистості. Маючи власні організації, значну кількість прихильників, визначені мету і завдання, засоби та ресурси, прагнуть відстоювати власні інтереси, а іноді виступають і знаряддям в руках партій чи влади. Для студентів це є справжньою школою політичної роботи, першим її досвідом. Деякі з них, згодом, перейдуть у «доросле» політичне життя.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії наукових розробок, у яких здійснювався б ґрунтовний аналіз участі студентів міста Києва у суспільно-політичному житті України у 1900 – 1917 рр., обмаль. Деякі проблемні напрями, зокрема, участі тодішніх студентів київських вищих навчальних закладів у студентському революційному, національно-демократичному та академічному рухах у 1900 – 1917 рр., розглядалися в узагальнюючих роботах з історії України, історії держави і права України, політичної історії України. Окремі аспекти даної тематики знайшли відображення у монографіях, статтях, дисертаційних дослідженнях, мемуаристиці безпосередніх учасників подій. Тому наявний комплекс історіографічного матеріалу з питань студентського руху у Києві передреволюційного періоду можна розподілити на кілька етапів.

До першого етапу належить дореволюційна історіографія (1900 – 1917 рр.), яка сформована з кількох під-етапів. Перший із них становить російська дореволюційна історіографія. Її представники були безпосередніми свідками участі студентів Києва у суспільно-політичному житті країни, а тому пробували по-своєму пояснити її причини, характер, зміст і наслідки. Дані праці містять багато фактичного матеріалу, але заангажовані щодо оцінок характеру й суті студентських заворушень. Водночас праці дослідників дореволюційної Росії варто розподілити на проросійські та проукраїнські за змістом.

Дослідники, які складають першу групу [1], традиційно дотримувались проурядової політики, а тому висвітлювали студентську боротьбу з позицій офіційного бачення. Уже тоді вони вирізняли її за видами – революційну, академічну й національну. Прикметно, що між студентськими політичними заворушеннями в Києві та інших містах Росії вони також простежували ідейний та організаційний зв'язок. Називались і винуватці – нелегальні соціалістичні партії (есдеки, есери, бундівці). Обвинувачення мали й національний елемент, зокрема проти студентів-євреїв – членів цих партій. І небезпідставно, бо саме євреї, через свою найбільшу, порівняно з іншими народами безправність у Росії, були найбільш політично активні й вимагали громадянських, конституційно закріплених, прав.

Студентські страйки засуджувались, вважались шкідливими як для вищої школи, так і для країни. Їх причинами називалися моральний розклад студентів, їхнє небажання навчатись, а «займатись політикою». Проте серед російських істориків не було єдності. Так, ліберально налаштований професор Петербурзького університету С. Трубецкой [2] пов'язував студентську боротьбу з тогочасною внутрішньою кризою. Нормалізація становища у вузах, на його переконання, була можливою лише за умов стабілізації політичного й економічного життя в межах усєї Росії. І був не єдиний у свої поглядах.

Шовіністично настроєні російські історики також вкрай негативно ставились до участі студентів-українців в національному русі. Вони стверджували, що курси історії української літератури в університетах, в тому числі й Св. Володимира, були запроваджені насильно. Академік Ф. Корш запитував риторично як можливо навчати малозрозумілою мовою? І сам же відповідав, що метою цього є реалізація не стільки науково-педагогічних, а скільки політичних завдань [3].

Їм активно протистояли українські вчені Росії (вони утворюють другий під-етап). Серед них тодішній лідер національних сил М. Грушевський [4]. Він палко підтримував вимоги Української Студентської Громади Київського університету щодо відкриття українознавчих кафедр. Видатний історик писав з цього приводу: «... тоді на російській Україні піднялось питання про український університет, або бодай про викладання українською мовою деяких предметів з українства (української мови, письменства, історії, права)». Питання набувало політичної ваги, бо «... в Державній (Другій Державній Думі – Г.Ф.) українські депутати приготувалися поставити проект закону аби по тих університетах, що на Україні, було заведено катедри українські, щоб науки про Україну викладалися мовою українською». Але реалізувати задумане, через достроковий розпуск другої Державної Думи, українським парламентарям не судилось.

Михайло Сергійович незворушно стояв і на захисті рідної української мови у вищій школі. З цього приводу він аргументовано заперечував росіянину Ф. Коршу, що «вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють... і таке правило в шкільній науці, що вчити треба мовою для нього зрозумілою». Підтримували його у цьому й інші українські дослідники [5]. Серед них В. Дорошенко, який уже тоді поділяв боротьбу українського студентства на загальнодемократичну та національно-визвольну. Елементами останньої ж бачив культурно-просвітницьку роботу та соціально-політичну діяльність.

Спроби західноукраїнських дослідників здійснити порівняльний аналіз боротьби студентів-українців у Львові й у Києві за власний український університет складають третій під-етап [6].

Хронологічно другим етапом складає радянська історіографія (початок 1920 – кінець 1980-х рр.), який, у свою чергу, поділяється на кілька під-етапів. Перший із них становить радянська історіографія часів становлення радянської історичної науки 1921 – 1928 рр. Тоді жодної ґрунтовної наукової праці з історії студентського руху в Києві на початку ХХ ст. не з'явилося, пошуки обмежились написанням лише окремих статей [7].

Вся увага приділялась робітничому рухові й селянству [8], їх визначальній ролі у встановленні в Україні радянської влади. Цікаво, що в умовах «українізації» було не повністю забуто, а вірніше пригадали, про участь студентів Києва в національному русі. Більш-менш лояльне тогочасне ставлення влади в умовах НЕПу до творчих пошуків дослідників в галузі історії України дали змогу опублікувати матеріали про знаного функціонера Української Студентської Громади Київського університету – Василя Доманицького [9].

Але так тривало не довго. Вже у роки сталінського тоталітарного режиму (1928 – 1953 рр.) студентів, в тому числі й київських вузів, уже подавали як невідмінну й важливу складову рушійної сили революційної боротьби. Виконуючи ідеологічне замовлення, радянські дослідники сформуливали концепцію про їх допоміжну робітництву і селянству роль і місце у здійсненні суспільних перетворень, здобутті загальногромадянських прав, побудові соціально справедливої держави.

Для цього часу характерною стала концентрація уваги на діяльності студентів – членів чи прихильників саме РСДРП, яких вважали «прогресивними». Їх же противників – ідейно шкідливими та небезпечними, яких треба було переконувати, перевиховувати, а то й та знищувати. До них тоді також відносили студентів-членів інших нелегальних соціалістичних партій – есерів, бундівців, анархістів, анархо-комуністів [10]. Про студентів-монархістів і російських націоналістів, «академістів» автори робіт взагалі замовчували. В цілому ж історія студентського руху у Києві й надалі залишалась «безіменною» і мало-описаною, їй не вистачало конкретики, ґрунтового аналізу подій та характеристики джерел.

У роки Вітчизняної війни вивчення проблем дореволюційного студентського руху в Києві призупинилось. Але з поновленням історичних досліджень наприкінці

війни в узагальнюючих працях з історії України не забували згадати й про рух київський студентів. Хоча методика викладу цього матеріалу носила мало науковий характер, більше популярний, з'явилась «описовість». Наприклад, детально зображувались перипетії студентських сходок, промов, лозунгів, страйків і демонстрацій. Вказували, що утворення і перше установче засідання Київської ради робітничих і солдатських депутатів відбулось у приміщенні КПІ.

Важливо, що пригадали про національно-визвольну, хоча й у руслі критики буржуазних націоналістів, боротьбу українців – студентів київських вузів. Назвали її політичну спрямованість – національно-територіальна автономія України та соціально-культурну мету – створення українознавчих кафедр в університеті Св. Володимира [11]. Їх називали ідейно хибними, бо начебто не відповідали «інтересам трудящих», революційно шкідливими, які роз'єднували революційні сили. Самих же українських студентів, вважали знаряддям у руках української буржуазії в боротьбі за владу.

Цікаво, що у повоєнний час увага до розвитку студентського руху, участі в ньому студентства Києва невпинно зростала. Підтвердженням цього є захист на цю тему кандидатських дисертацій [12].

Проте й надалі значення студентства, в тому числі й київського, оцінювалось лише як «технічне», з позицій його допоміжної сили, союзника головних рушіїв революційного процесу – робітників та селян [13]. Водночас ряд авторів намагались узагальнити досвід студентської діяльності у різних сферах суспільного життя (політичні партії, університетські та інститутські офіційні наукові гуртки, нелегальні організації, каси взаємодопомоги) початку ХХ ст., намагались визначити його закономірності й тенденції [14].

В умовах десталінізації та хрущовської «відлиги» (1953 – 1964 рр.) принципових зрушень у вивченні студентського руху в Києві у передреволюційний період не сталося. Він й надалі подавався у рамках офіційної радянської історіографії [15]. Висвітлювалась головним чином діяльність соціал-демократичних (хоча існували й інші) студентських організацій Київського університету й Київського Політехнічного Інституту, робота студентів молодих членів РСДРП, у партійній агітації та пропаганді. Та ці розробки виконували більше ідеологічно-виховну, ніж науково-дослідницьку функцію.

Проте були й певні позитивні зрушення. По-перше, все частіше окремими структурними розділами монографій ставали «Студентський рух протесту», у яких чільне місце посідав опис участі київських студентів в російському демократичному русі [16]. По-друге, дослідження чіткіше структуруються хронологічно. Наприклад, їх участь у підготовці революційної ситуації 1900 – 1904 рр., у самій революції 1905 – 1907 рр., стійкий опір наступу царизму (реакції) в 1907 – 1910 рр., підготовці нової революційної ситуації (1911 – 1914 рр.), в умовах Першої світової війни і передреволюційний час (1914 – лютий 1917 рр.).

Жодних концептуальних змін в роки «застою» (1964 – 1985 рр.) у дослідження студентського руху в Києві внесено не було. Зате його вивчення набрало рис окремих проблем. Наприклад, низку робіт присвятили з'ясуванню поглядів щодо місця і ролі київського студентства у революційній боротьбі, лідера більшовиків В. Леніна. У них («Студентський рух і сучасна політична ситуація», «Віддання в солдати 183 студентів») відзначалась спільність соціально-політичних інтересів студента, робітника, селянина, обґрунтовувалась потреба у єдності їхніх дій. На масове відрахування студентів з Київського університету 11 січня 1901 р. і призов на військову строкову службу як покарання писалось, що: «студент ішов на допомогу робітникові, тепер робітник повинен прийти на допомогу студентові» [17].

Розглядалися також участь студентів київських вищих навчальних закладів в більшовицькій агітаційно-пропагандистській роботі в місті (зокрема, серед робітників і

військових у формі роздавання листівок, усних розмов) [18], теоретико-методологічні засади цього [19], взаємовідносини студентів з РСДРП, її прагнення залучити до своїх лав чималу кількість університетської молоді [20], спроможної свідомо, якісно й оперативно виконувати партійні завдання.

При цьому радянські історики детально аналізують окремі критерії (вік, соціальний статус, національність, віросповідання), які впливали на характер (демократичний чи монархічний), напрям (український, російський, єврейський, польський), зміст (політичний чи академічний) студентського руху. Вони відзначали, що після революції 1905 – 1907 рр. соціальний склад студентів вузів міста став більш ліберальнішим. Поряд з лєвовою часткою дітей дворян, чиновників, торговців, священників, на кілька відсотків, в порівнянні з попередніми роками, зросла кількість дітей з незаможних верств населення селян, ремісників, робітників.

Водночас аналізувались відносини студентів з професорсько-викладацьким складом вузів під час студентських виступів, ставлення викладачів до студентів різних політичних поглядів і партій, які опонували один одному [21]. Викладались їх взаємини з органами влади, в тому числі «охранкою» і жандармами [22]. Традиційно уже вивчалась співпраця київського студентства з робітниками під час політичних та економічних страйків у місті, їхні спільні демонстрації і маніфестації, сутички з поліцією. Так, професор Є. Спицький назвав студентський рух одним з елементів назрівання революційної ситуації в Росії [23].

Лібералізація суспільно-політичного життя країни під час «перебудови» (1985 – 1991 рр.) дозволила науковцям, на основі попереднього досвіду, не лише продовжити, розширити й поглибити межі наукових пошуків, а й знайти їх новий формат. Так було порівняно участь студентів вузів Києва у трьох російських революціях [24], їх зв'язки із студентами університетів, інститутів та академій інших міст (Одеси, Харкова, Петербурга, Москви, Юр'єва, Варшави, Казані, Саратова). Уже не так однозначно характеризувались праці В. Леніна про боротьбу київського студентства за демократизацію Росії. Не так категорично стверджувалося й про вплив на нього робітничого руху в місті [25]. Проаналізовано вплив національного складу студентів на характер, напрями і зміст їхніх вимог [26]. Викладались їх взаємини з органами державної влади, в тому числі «охранкою» і жандармерією, які намагались використати їх як у своїй «грі», у внутрішньоурядовому протистоянні. Тому О. Овсієнко слушно зауважив, що актуальною була б розробка, присвячена цій тематиці, оскільки серед студентів були не лише ті, які зазнали переслідувань, а й ті, хто «працював» на уряд, деякі робили це свідомо, інших змусили чи «підкупили» [27].

Окремим рядком у радянській історіографії стоять ювілейні видання, присвячені черговій річниці з дня заснування вищих навчальних закладів Києва [28]. У них також згадується про студентський рух як неодмінний атрибут тогочасного життя міста [29].

Третій етап становить зарубіжна історіографія. Перший з її під-етапів складає західноукраїнська історіографія міжвоєнного періоду (1920 – 1930-ті рр.) [30].

Другий під-етап складають роботи представників української діаспори [31], характерною рисою творчих доробків яких є лише загальна згадка про участь студентської, зокрема, української молоді Києва в суспільних трансформаціях початку ХХ ст. Щоправда, такі праці мають здебільшого політичний, ніж дослідницький характер. Внаслідок відсутності у них документів українських архівів наукова цінність їх незначна.

Загальна згадка про студентський рух як складову суспільно-політичного процесу у 1900 – 1917 рр. міститься також у роботах зарубіжних дослідників [32]. Вони є третім під-етапом. Відсутність значної документальної бази обмежує наукову цінність цих досліджень, викликає критичне до них ставлення. Їх значення для вітчизняної історичної науки пояснюється відсутністю офіційної концепції історії студентського

руху, системного державного чи партійного контролю та цензури над визначенням місця і ролі студентів у житті країни.

Наукові доробки сучасних російських істориків становлять третій під-етап [33]. Серед них найбільших результатів досяг В.Є. Іванов, який переконливо аргументує роль й авторитет київських студентів серед загального студентського колективу Росії. Автор визнає, що саме студенти вузів Києва частіше за інших ініціювали масові акції непокори, які іноді ще й переростали в загальноросійській студентській страйк. Він розповідає про організаційні, ідейні та інші зв'язки між київськими та іншими студентами Росії.

Із здобуттям незалежності у 1991 р. розпочинаються якісно нові дослідження історії студентського руху, що складають четвертий історіографічний етап. Використання раніше невідомих і неопублікованих документів, відхід від одноманітного, класово-революційного тлумачення є їх характерними рисами. Реалістичне висвітлення ролі студентів м. Києва у загально-студентській боротьбі в Росії, реальна оцінка їхнього місця у суспільно-політичному житті країни, спростування визначального політичного впливу на київських студентів з боку РСДРП і визначення повної палітри студентських партійних організацій знайшли вияв у роботах сучасних українських істориків.

Передусім потрібно згадати про наукові здобутки у цьому напрямку Н.М. Левицької [34], яка розглядає політичну й академічну діяльність студентів м. Києва як одну із складових студентської боротьби в загальноукраїнському масштабі. Авторка аналізує процес утворення студентських, частково й київських, легальних і нелегальних партійних й академічних організацій, їх організаційні форми, нормативно-правову базу, віковий, соціальний, національний і партійний склад, напрями діяльності, порядок прийняття ними партійних та інших рішень, хід студентських страйків, їх результати і наслідки.

Прикметно, що історія студентського російського демократичного руху і українського національного вивчалась рівномірно. Вони подавались системно, як органічно єдині й взаємозалежні, в усіх їхніх ідейних, організаційних та інших взаємозв'язках.

Результативно продовжила пошуки своєї попередниці Н. Гончарова [35]. Вона вказала на «зв'язок поколінь» в учнівському й студентському політичному рухах. Інші науковці лише побіжно наводили окремі факти про напрями й зміст життя студентів Києва. Так, В. Бельдюгін [36], дотично говорить про інтереси студентів-українців міста в українізації вищої школи, В. Головенько [37] розкриває еволюцію академічних вимог студентів політичних, громадянських прав. В. Благий та І. Гурак [38] порівнюють форми і методи боротьби студентів-українців за заснування українознавчих кафедр чи навіть українського університету.

Хоча й незначна, участь київських студентів у житті окремих політичних партій різноманітної ідеології (соціалістичні, націоналістичні, монархічні), національного походження (загальноросійські, українські, єврейські) згадувалась у низці праць [39]. Так відзначався їхній доробок у створенні в Харкові РУП, веденні агітаційно-пропагандистської роботи на користь Бунд, РСДРП, УНП, УДП, УРП, УРДП, УСДРП, ПСР. В окремих випадках висвітлювалося залучення студентів до актів політичного терору.

Загально згадувалась праця студентів Києва на ниві національно-культурного просвітництва [40], у форматі культурно-просвітньої діяльності «Просвіт» [41], за поширення української мови у побуті, освітянській та інших сферах життєдіяльності [42].

З приводу цього приводилась громадська, в тому числі й студентська полеміка. У ній сторони, наводячи власні аргументи, відстоювали чи заперечували право й саму доцільність утворення українознавчих кафедр (історії України, історії української

літератури, статистики й економіки України, українського права) з викладовою українською мовою [43].

З'ясовувалась еволюція змісту студентського руху з початком російсько-японської війни та Першої світової війни [44]. Встановлено, що студентство, поряд з виконанням попередніх завдань, ставило перед собою і нові: домогтись негайного припинення бойових дій і укладення миру. Хоча серед них були й патріотично налаштовані, які добровільно вступили у військо, щоб із зброєю в руках відстоювати інтереси Вітчизни, були й ті, хто воював примусово, був призваний на військову службу під час загальної мобілізації.

Деякі студенти-монархісти й націоналісти, а інколи (за умови «вербування») і соціалісти, перебували на таємній службі в органах царської політичної поліції («охранки») [45]. Вони інформували охоронні органи про діяльність студентських організацій, їх керівництво, структуру, характер і зміст роботи, зв'язки і суперечності між окремими партійними угрупованнями, про підготовку виступів. Небезпека від студентів була небезпідставною. Нагадаємо, що два гучних політичних убивства здійснили студенти саме з Києва. Мова йде, зокрема, про міністра освіти М. Боголепова, смертельно пораненого у 1901 р. студентом Київського університету С. Балмашевим. А також про прем'єр-міністра Д. Сипягіна, убитого в наступному році колишнім студентом Київського (відрахований за революційну діяльність), а на момент убивства Московського університету П. Карповичем. Іноді ж влада використовувала заполітизоване студентство у власній внутрішньоурядовій боротьбі чи політичній грі.

Із формуванням в 1905 р. законодавчої гілки влади проблеми вищої школи стали предметом її розгляду [46]. Наприклад, у Державній Думі обговорювався проект нового університетського уставу. А 31 травня 1907 р., під час другого скликання, українська фракція парламенту (Українська думська громада), спираючись на підтримку української громадськості, в тому числі й студентства виступила із законопроектом про утворення національних початкових державних шкіл, а також заснування українознавчих кафедр у вузах. Щоправда, реалізувати свої благі наміри українські депутати не встигли.

Одні вчені, вивчаючи соціальну проблематику українців початку минулого століття, зупинялись на фінансових, матеріальних, побутових умовах життя студентів. Вони вказували на вплив цих факторів на появу у студентства незадоволення [47]. Інші вчені простежували взаємовідносини між двома вузівськими корпораціями – викладачів і студентів під час значних суспільних трансформацій (економічних криз, революційних перетворень, воєн) [48]. Ці стосунки, як зауважують вони, справді були непростими, оскільки викладачі у той час також були активними учасниками політичного життя країни, членами різноманітних політичних партій. Проте майже усі вони були переконані у тому, що вирішувати «студентське питання» треба власними силами, в стінах навчального закладу.

Сучасні історики розглядали рух студентів-українців у Києві як компонент загальноукраїнського студентського руху як складову частину національно-визвольної боротьби за автономію України [49]. Деякі з них зображували студентів як поборників державно-соборної ідеї [50]. Треті ж оцінювали студентський рух у Києві як неодмінний атрибут тогочасного існування кожного вузу [51]. У новітніх дослідженнях було продовжено попередню традицію узагальнення студентської боротьби у вищих навчальних закладах Києва (1900 – 1917 рр.) у ювілейних виданнях [52].

Отже, комплексного дослідження участі студентів міста Києва у суспільно-політичному житті держави в 1900 – 1917 рр. у новітній історичній науці немає. Історики обмежились лише висвітленням окремих аспектів цієї тематики, які можуть бути предметом окремих дисертаційних досліджень.

1. Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения в России. – М., 1908; Энгель Д. Из истории студенческого движения. 1899 – 1906. – СПб., 1908; Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах. – М., 1904.
2. Трубецкой С.Н. К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах беспорядков. – СПб., 1902; Чатинов Т. Отклики японской войны в высшей школе. Русское прошлое. Исторический сборник. – М., 1923. – № 4. – С. 154 – 158.
3. Корш Ф.Е. Об украинском национальном возрождении. (Ответ на анкету «Украинской жизни»). – Б.м., 1913; Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912; его же: Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1914.
4. Грушевський М.С. Новий період історії України: за роки від 1914 – до 1919 / упоряд. А.Ф. Трубайчук. – К., 1992; його ж: Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1907; його ж. Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905; його ж. Українство в России, его запросы и нужды. – СПб., 1906.
5. Васильев М. Причинок до історії українського руху в Росії. – Б.м., 1912; Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1917; Залізняк М. Нариси українського національного питання. – К., 1918; Когут Л. Україна і московський імперіалізм. – Б.м., 1916.
6. Залізняк М. Російська Україна й її відродження. – Львів, 1910; його ж. Українці, Росія й війна. Замітки й матеріали. – Б.м., 1915; Стебницький П. Поміж двох революцій: нарис політичного життя за 1907 – 1918 рр. – К., 1918.
7. Нестроев Г. К роли студенческого движения в России (1900 – 1903 гг.) // Каторга и ссылка. – 1926. – № 7 – 8. – С. 144 – 147; Айзафт С.С. Зубатов и студенчество // Каторга и ссылка. – 1927. – № 6. – С. 65 – 70.
8. Балабанів М. Нарис з історії робітничого руху на Україні / пер. з оригіналу О.Матійченко. – Харків, 1928; Дмитрова Л. Як боролися робітники й селяни України в 1905 р. – Харків, 1925; Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. 1914 – 1919. – Харків, 1928; Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Б.м., 1925; Шльосберг Д. Загальний страйк 1903 р. і крах зубатовщини на Україні. – Харків, 1932; Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Харків, 1928. – Т. 2. – Ч. 1.
9. Берко Г. З листування Василя Доманицького // За сто літ: Матеріали з громадського й політичного життя України ХІХ і початків ХХ століття / під ред. М. Грушевського. – К., 1927. – Т. 24. – Кн. 1. – С. 227 – 235.
10. Лавров П.А. Толстовские дни в Киевском университете в 1910 – 1912 гг. // Труды Тбилисского Государственного университета им. Сталина. – Тбилиси, 1939. – С. 26 – 35; его же «Временные правила» (студенческое движение в Киевском университете после 1900 – 1901 гг.) // Советское студенчество. – 1936. – № 1. – С. 78 – 83; Селезнев М.М. Об оппозиционном движении студенчестве Киевского Политехнического Института // Киевский индустриальный институт: Юбилейный сборник к 40-летию института. – К., 1939. – С. 73 – 88; Деготь В. К вопросу о роли студенчества в революционном движении // Каторга и ссылка. – 1932. – № 5. – С. 153 – 156.
11. Ігнатов Г.А. Національно-визвольний рух на Україні в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1951; Нариси з історії України / відп. ред. Ф. Яйретов . – К., 1944; Нариси з історії України. Україна в роки Столипінської реакції / Ф.Є. Лось. – К., 1944.
12. Шурубалко В.К. Студентський рух в Києві напередодні революції 1905 р.: Дис ... канд. іст. наук. – К., 1947; Симонов С.С. Очерки по истории студенческого движения в Киеве. 1834 – 1903 гг.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1948; Деревинский Д.Л.

- Студенческое движение на Украине (1899 – 1902): Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1948.
13. Лось Ф. Україна в буржуазно-демократичній революції 1905 – 1907 рр.: Лекція для студентів-заочників. – К., 1949; його ж. Формування робітничого класу на Україні. – К., 1949; його ж. Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення. – М., 1950; Червоненко С. Украина до Октябрьской революции и в годы Советской власти. – К., 1951; Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952; Лавров П.А. Ленський розстріл і початок нового революційного піднесення робітничого руху на Україні в 1912 році: Стенограма публічної лекції. – К., 1952.
  14. Історія Української РСР: В 2 томах / ред. колегія: О.К. Касименко (гол. ред.) та інші. – К., 1953. – Т. 1; История Украинской ССР: В 2 томах / ред. колегія: А.К. Касименко (глав. ред.) и другие. – К., 1953. – Т. 1.
  15. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX вв. – М., 1954; Лось Ф. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. – К., 1954; История Украинской ССР: В 2 томах / ред. колегія: В.А. Дядиченко, А.К. Касименко (глав. ред.) и другие. – К., 1956. – Т. 1; Рубцов Г.А. Військово-бойова робота більшовиків в Україні (1905 – 1907 рр.). – К., 1958.
  16. Лось Ф. Рабочее движение на Украине в 1913 – 1914 гг. – К., 1957; його ж. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. – К., 1954; його ж. Революція 1905 – 1907 років на Україні. – К., 1955; Премислер І.М. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900 – 1903 рр.). – К., 1958; 3 історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX століть): Збірник статей / ред. колегія: О.К. Касименко (відп. ред.) та інші. – К., 1960.
  17. Некрасов П.А. В.І. Ленін про характер студентського руху напередодні Жовтня // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. – К., 1967. – С. 55 – 64; Пешников В.В. В.И. Ленин и революционное студенческое движение в России. – М., 1973; Михайловський І.М. В.І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства. – Львів, 1974; Матвеев М.И., Полянская И.А. В.И. Ленин о месте и роли студенческого движения в революционной борьбе и о задачах революционной социал-демократии по отношению к студенчеству // Партия большевиков в борьбе за массы (накануне и в период первой русской революции в России). – Тамбов, 1976. – С. 55 – 98; Апресян З.Г. В.И. Ленин об отношении социал-демократии к молодежи (1895 – 1903 гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1978. – № 3. – С. 69 – 80; Олесич Н.Я. Разработка В.И. Лениным вопроса о роли и месте студенческого движения в демократической борьбе русского пролетариата: Дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1970.
  18. Абрамов А.П. Ленинская «Искра» и революционное движение студенческой молодежи накануне первой русской революции (1900 – 1903 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Харьков, 1969; Гусятников П.Я. Борьба В.И. Ленина, «искровцев» за революционно-демократическое студенчество в 1901 – 1903 гг. // Вопросы истории КПСС. – 1969. – № 1. – С. 30 – 36; его же. Революционное студенческое движение в России. 1899 – 1907. – М., 1971; Камыза М. А. Исторический опыт КПСС по руководству студенческим движением в период демократической революции в России: Дисс... канд. ист. наук. – М., 1974.
  19. Серіщев Я.М. Розробка В.І. Леніним теоретичних проблем молодіжного руху // УІЖ. – 1969. – № 6. – С.24 – 32.
  20. Камыза М.А. Исторический опыт КПСС по руководству студенческим движением в период демократической революции в России: Дисс... канд. ист. наук. – М., 1974;

- Просьяник М.П. Деятельность большевистских организаций Украины по вовлечению молодежи в революционную борьбу накануне и в период первой русской революции (1903 – 1897 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1969; Кныш Г.Н. Борьба большевиков за учащуюся молодежь накануне и в годы первой русской революции (1903 – 1907 гг.) (На материалах Украины): Дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1977.
21. Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895 – 1904 гг. – М., 1976.
  22. Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К., 1978.
  23. Балагура О.В. Всеобщая Октябрьская политическая стачка 1905 года на Украине: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1984. – 24 с.; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910 – 1914 гг. – К., 1966; Мотренко В.Г. Рабочее движение на Украине накануне первой русской революции (1900 – 1904 гг.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1966; Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К., 1978.
  24. Олесич Н.Я. Борьба партии большевиков за студенчество в трех революциях: Дисс... докт. ист. наук. – Л., 1985; Иванов А.Е. Проблемы изучения студенческого движения в трех российских революциях // Интеллигенция и революция. XX век. Сборник статей. – М., 1985. – С. 153 – 165.
  25. Георгиева Н.Г. В.И. Ленин о месте студенчества в буржуазно-демократической революции // Интеллигенция и революция. XX век. – С. 57 – 79; Шморгун П. М. Україна в період першої російської революції 1905 – 1907 років. – К., 1985; Димитров Н.Ф. Студенческое движение на Украине (1910 – февраль 1917 гг.): к истории гегемонии пролетариата в демократическо-коммунистическом движении: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Одеса, 1987.
  26. Рафальский О.А. Межнациональные революционные связи студенчества на Украине (1895 – 1904 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1990.
  27. Щербак Н.Г. Материалы государственных учреждений царизма как источник изучения истории революции 1905 – 1907 гг. на Украине: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1985; Овсієнко О.Ф. Крах зубатовщини на Україні. – К., 1987.
  28. Киевский ордена Ленина политехнический институт имени Великой Октябрьской социалистической революции / сост. Беников Д.С. – К., 1973; Киевский ордена Ленина политехнический институт имени Великой Октябрьской социалистической революции / сост. Беников Д.С. – К., 1975; Історія Київського університету. – К., 1959.
  29. Історія Києва: В 2 томах. – К., 1959. – Т. 1; Історія Києва: В 3 томах, 4 книгах. – К., 1986. – Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму.
  30. Терлецький О. Історія України від 1782 року до 1917 р. – Львів, 1936; Левицький К. Українські політики і силуети наших давніх послів і політичних діячів, 1907 – 1914: В 2 частинах. – Львів, 1937.
  31. Леник В. Українська організована молодь: Молоді організації від початків до 1914 р. – Мюнхен, 1994; Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900 – 1923 рр. – К., 1992; Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; його ж. Україна: XX століття. – К., 2005; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.
  32. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. – М., 1999.
  33. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991; его же. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. – М., 2007; его же. Студенчество в России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба. – М., 1999.

34. Левицька Н.М. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998; її ж. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998; її ж. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
35. Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. – лютий 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2006.
36. Бельдюгін В.А. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2006.
37. Головенько В.А. Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 1995; його ж. Український молодіжний рух у XX столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів. – К., 1997; Головенько В., Корніївський О. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994.
38. Благий В.Б. Студентство Львівського університету в 1900 – 1914 рр.: історико-соціологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2003; Гурак І.Ф. Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2005.
39. Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; його ж. Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917 – 1921 рр.). – К., 1996; Герашенко Т.С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993; Жиленкова І.М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000; Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; Донченко С.П. Ліберальні партії України. 1900 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006; Лебеденко О.М. Анархізм в Україні (кінець XIX – XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996.
40. Дорошук Н.О. Український національно-культурний рух у Російській імперії (кінець XIX – XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
41. Лисенко О.В. «Просвіта» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905 – 1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Фарина С.Я. Роль «Просвіт» в українському національно-культурному русі на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993.
42. Румянцева С.С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Меша В.Г. Українське національне відродження 1905 – 1914 років (історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995.
43. Березовський О.М. Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905 – 1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Гула Р.В. «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900 – 1914 роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; Половинчак Ю.М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; Яцина О.А. Національно-культурний рух 1907 – 1914 років і українська преса: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2002.
44. Бережинський В.Г. Україна в роки Першої світової війни. – К., 2001; Михальський І.С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). – Луганськ, 1995; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.

45. Сініцький А. Й. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Стомилюк Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти політичних партій (1900 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
46. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001.
47. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000; Назимко С.П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905 – 1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.
48. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
49. Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.): Конспект лекцій. – К., 1992; Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2002; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Навчальний посібник. – К., 1997; Щербак Н.О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; її ж: Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999.
50. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці, 2000.
51. Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007.
52. КПІ: Нарис історії / гол. ред. М.З. Згуровський. – К., 1995; КПІ: Перше десятиріччя: Історичний огляд / авт.-упоряд М.З. Згуровський. – К., 2007; З іменем Святого Володимира: У 2 книгах. – К., 1994.

Світлана Федоренко
(м. Кременчук)

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД)

Проаналізовано особливості реформування духовної освіти у Російській імперії в XIX ст. (дореформений період).

Проаналізовані особливості реформування духовного образования в Российской империи в XIX в. (дореформенный период).

Упродовж тривалого періоду дослідниками була проведена масштабна робота з вивчення діяльності духовенства в галузі духовної освіти. В останнє десятиліття автори наукових розробок відійшли від усталених раніше стереотипів та прагнули до максимальної об'єктивності у розкритті питань, які стосувалися РПЦ та ролі духовенства в культурно-освітніх процесах, застосовували нові підходи до вивчення історії православної духовної освіти й окремих духовних навчальних закладів, висвітлення діяльності кращих представників церковної школи і науки XIX – початку XX ст. Серед них можна назвати роботи як узагальнюючого характеру А.С. Полонського, С.В. Римського та інші [1], так і спеціальні розвідки